

Димитър Попов

ДРЕВЕН РИМ

История и култура

София, 2020

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Димитър Попов, автор, 2020

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2020

ISBN 978-619-01-0710-1

ДИМИТЪР ПОПОВ

ДРЕВЕН РИМ

ИСТОРИЯ И КУЛТУРА

Съдържание

Въведение 7

Глава първа.

Най-древната история и култура на Италия.

Царски период в Рим 11

Глава втора.

Ранна република 31

Глава трета.

Рим, Картаген и елинистическите държави 51

Глава четвърта.

Късна република. Начало на гражданските войни 73

Глава пета.

Роби, робовладение и робски въстания 95

Глава шеста.

Рим, Италия и провинциите 115

Глава седма.

Продължение на гражданските войни.

Край на републиката 137

Глава осма.	
Римска култура през III–I в. пр. Хр.	159
Глава девета.	
Принципат на Август	189
Глава десета.	
Ранна империя	207
Глава единайсета.	
Държава и провинции	229
Глава дванайсета.	
Римска култура от Августовата епоха до III в.	257
Глава тринайсета.	
Криза в империята	285
Глава четиринайсета.	
Късна империя. Край на античния свят	309
Основна литература	333

Въведение

Апенинският полуостров, който от най-древни времена се нарича Италия, е с площ над 300 000 км². На изток страната се мие от Адриатическо, на запад от Тиренско или Лигурско и на юг от Йонийско море. На изток бреговете са стръмни и изобилстват от плитчини. Те затрудняват достъпа на корабите дори до естественото пристанище Брундизий. Важно значение има и град Тарент, който се намира на провлака на обширен залив с широка лагуна. Не бива да се изключва ролята и на никнещите тук елински колонии. Крайбрежията на Йонийско и на Тиренско море са по-силно разчленени и нарязани. От сигурните и дълбоки заливи най-удобен е Неаполският с пристанищата Неапол и Путеоли, докато при устието на р. Тибър това е Остия.

На юг геологическото продължение на материка, пресечено само от тесния Месински проток, е о-в Сицилия. На север от нея са разположени малките Липарски и Егатските острови, а и по-големите Сардиния и Корсика. На север естествената граница на полуострова са високите и труднопроходими Алпи, които го отделят от останалата Европа. Техни разклонения са ниските Апенински планини. Те се спускат по цялата дължина на юг и не затрудняват комуникациите между хълмистите равнини Етрурия, Лация и Кампания, в които преминават хребетите им.

Най-голяма е р. Пакус (дн. р. По), с няколко плавателни притока и с ръкави, вливащи се в Адриатическо море. В него се втичат и други реки от източното крайбрежие, като Рубикон и Метавър. В Средна Италия е плавателна само р. Тибър, която, заедно с р. Арно, тече към Тиренското море. Останалите водни артерии нямат зна-

чителна роля в икономиката. При пролетното топене на снеговите водите се разливат нашироко и заблатяват околните местности. През древността за непроходими се смятат Тосканските – около устието на р. Арно – и Помптинските блата – в долното течение на р. Тибър. Известни между езерата са Вербан (дн. Лаго Маджоре) в Алпите, Тразименското в Етрурия, Регинското и Албанското в Лаций и Фуцианското езеро в Самний.

Най-плодородната област е долината на р. По, а източният дял на полуострова е доста по-неблагоприятен в стопанско отношение от западния. Независимо от това Апулия и съседните на нея райони – Калабрия, Лукания и Брутий в Южна Италия – постигат забележителен просперитет поради връзките си с гръцките полиси. В средната част е прославената Кампания – страната на полетата. Тук спада и равнината Лаций, особено удобна за земеделие. На север изпъква Етрурия.

Цялата територия е сравнително бедна на природни богатства и в това отношение отстъпва значително например на Пиренейския или на Балканския полуостров, като прави задължителен вноса на метали. От полезните изкопаеми само в Етрурия добиват мед и олово. Желязото идва от о-в Илва (дн. о-в Елба) и донякъде от Брутий, а в Апенините има каменни кариери за извличането на материал за строителството и на мрамор. На различни места се вади глина, но най-качествената е от Кампания.

За Италия е характерен мекият средиземноморски климат и само в северните райони зимите са студени, и през цялата година падат изобилни валежи. В средната част през всички сезони времето е приятно и почти винаги стабилно – с умерени дъждове и рядко със сняг. Още по-на юг и на о-в Сицилия климатът е субтропичен с горещо лято, топла зима и с малко валежи. Растителността е богата и докато високите Алпи са покрити с иглолистни борови гори, ели и смърчове, надолу преобладават широколистните пояси от дъб и бук. В средата на полуострова те се смесват с вечнозелени кипариси, пинии, олеандри. Тук виреят също мирти и лаврови дървета, а на юг се срещат и финикови палми, пренесени от тропиците. Фауната не се различава от животинските видове на околните райони.

Древните автори са категорични, че със своето местоположение и прекрасен климат страната е благоприятна за живота на хората. Разнообразният релеф и значителните водни ресурси спома-

гат за естествената ѝ защита и за стопанския разцвет на отделните области. Именно такава е страната, в която протича историята и културата на Древен Рим, и с тях завършва античността.

Впрочем историята и културата на Древен Рим проследяват зараждането, живота, разцвета и залеза на робовладелското общество и на държавата в най-развитите им класически форми. Самото понятие „Древен Рим“ е условно и в никакъв случай не отговаря на онова, което е днес градът – столицата на Италия, един от най-големите центрове на Западна Европа.

За отделните исторически периоди в термина се влага различно съдържание. През VI–IV в.пр.Хр. с него се обозначава централната част на Апенинския полуостров. Към края на III в.пр.Хр. Рим е вече най-силната държава в Западното Средиземноморие, за да се превърне през I–II в. в огромна империя, която обхваща всички брегове на Средиземно море и включва още значителни зони от Западна и Югоизточна Европа, от Северна Африка и от Предния Изток.

Ако се следват закономерностите на социално-икономическото, на държавно-политическото и на културно-идеологическото развитие, най-общо и традиционно историята и културата на Древен Рим се разделят на шест периода.

Първият – от VIII до края на VI в.пр.Хр. – обхваща най-древната история на Италия и т.нар. епоха на царете. При него пъстрата мозайка от останки на родовообщинните взаимодействия се преплита с възникващите нови робовладелски отношения, но общо взето в обществото се налага патриархалното робство.

Вторият – V–III в.пр.Хр. – е времето на Ранната република, когато Рим завоюва цяла Италия, броят на робите се увеличава чувствително и те рязко започват да се отделят от всички останали слоеве на свободните.

Третият – II–I в.пр.Хр. – представя Късната република, която бележи разцвета на робовладелските отношения в Италия и се отличава със създаването на римската средиземноморска държава. През тези векове противоречията между основните класи, съсловия и групировки достигат невиджана сила и острота и намират отдушник в грандиозни въстания на робите и в кървави граждански войни.

Четвъртият – I–II в. – включва живота на Ранната империя, или на т.нар. Принципат, по-нататъшното развитие и върха на класи-

ческото робовладение и на разпространението на отношенията по цялата грамадна територия. Обществено-икономическата формация достига своята зрялост и завършеност, подпомага разцвета на културата и създаването на римската антична цивилизация.

Петият – III в. – бележи общата криза на робовладелската система и въобще на обществото, държавата и културата и заплашва Империята с разпадане.

Шестият – IV–VI в. – е етап на Късната империя, или на т.нар. Доминат, когато настъпва разлагането на робовладението, а властта на императора, обявен за господар, се усилва. В недрата на обществото назряват и се изявяват нови отношения, които влизат в конфликт с досега установените.

Историята и културата на Древен Рим имат изключително важно значение и са образец за робовладелския начин на производство в най-напредналите му класически форми. Освен това в границите на безбрежната страна съществува богатата антична гръко-римска култура, която на определен етап синтезира постиженията на всички народи от Средиземноморието и чрез обилното си наследство по-късно се превръща в основа на развитието на европейската култура и на съвременната цивилизация.

Глава първа

Най-древната история и култура на Италия. Царски период в Рим

Апенинският полуостров заема централно място в северозападната част на Средиземно море. С Италия, която произлиза от думата „витулус“ (теле, биче), откъдето Виталия – Италия, в буквален превод „страна на телетата“, първоначално гърците наричат само южните му райони, особено богати на пасища. Естествено и постепенно наименованието разширява обхвата си и през III в. пр.Хр. вече се разпростира върху целия ареал.

Тук животът е познат от най-древни времена, а за най-старото известно население – лигурите, или лигиите – се предполага, че създава културата на неолитната (новокаменната) епоха, чийто начален период съвпада с IV хил. пр.Хр. Археологическите разкопки свидетелстват, че към III хил. пр.Хр., наред с камъка, става известно и усвояването на медта. Точно през енеолитната (каменномедната) епоха се оживяват взаимодействията със средищата на Егейска Гърция и с центровете в Иберия (дн. Испания).

През II хил. пр.Хр. в Италия започва разпространението на бронзовата сплав. През тази епоха в северните зони са засвидетелствани останки от първите заобиколени с огради от пръти укрепени селища, чиито руини съвременните италианци наричат „терамери“, защото развалините им са запълнени с превъзходна черна, мазна земя („тера мара“, или „марна“). Жителите им обитават колиби, някои от които издигнати върху колове в заливите на

езера и реки. Едновременно с това през бронзовата епоха в Средна и Южна Италия се развива т.нар. апенинска култура. Тя показва тесни взаимовръзки с Егеида, а носителите ѝ се отличават с погребалния си обичай на трупополагане, за разлика от характерното за терамарите трупопогребане.

Към края на II и в началото на I хил.пр.Хр. на Апенините настъпва времето на желязото. Най-рано археологически материали за него са намерени в местността Виланова, близо до гр. Болоня в Северна Италия, откъдето идва и терминът „култура Виланова“ – общо наименование за ранната желязна епоха на целия полуостров. Разкопаните могили показват, че наред с бронза във всекидневието хората вече си служат и с новия метал. Интензивността на неговото използване обаче се различава в отделните райони, а по-бързо се развиват областите в близост до железните находища, като например Брутий, Умбрия, Етрурия.

Установено е още, че към X–VIII в.пр.Хр. на различни места са налице и укрепени селища, защитени със стени – „градове“ (опида), – разбира се, в архаичния смисъл на думата. Усложнява се и общественият живот. Както сочат данните на археологията, сред обитателите им съществува имуществена диференциация, а разделянето на социални групи се потвърждава и от наблюденията върху погребенията с контрастен по богатството си инвентар.

През I хил.пр.Хр. населението на Италия е съставено от много и различни племена. Те говорят индоевропейски езици, но в етническо отношение са отличават с пѣстрота. Намират се и на различно ниво на социално-икономическо, държавно-политическо и културно-идеологическо развитие – от примитивните лигури до етруските и до елините, които живеят в условията на робовладелското общество. Преобладава мнозинството на италиийските племена, които се разделят на две основни групи: латино-сикулска и умбро-сабелска. Повечето съвременни изследователи съзират в тях пришълци отвън – на вълни – от север иззад Алпите, но и от придунавските области на Балканския полуостров и от Адриатика.

От умбро-сабелската група най-многобройни са самнитите. Те заемат средната част на Апенинските планини и поради присъщата им воинственост успяват да покорят оските, разположени на територията на Кампания. Но за историята на Италия с най-важно значение е латинският клон на италиийските племена. За разлика от

умбрите, които населяват горното течение на р. Тибър, латините покриват района на юг от долното течение на реката – областта Лаций.

Археологическите разкопки разкриват, че макар и сравнително късно, мястото на бъдещия град Рим е заселено още от средата на II хил.пр.Хр., а към началото на I хил.пр.Хр. ранните паметници започват да изобилстват и говорят за стабилно установено селище. Според данните от откритията е констатирано, че в Лаций живеят и племена със сабелски произход, които се отличават и практикуват погребалния обред на трупополагане, за разлика от трупоизгарянето. В тях повечето учени виждат често споменаваните в писмените извори сабини. Планинските места на областта се обитават от сродните с латините екви, волски и херники.

През I хил.пр.Хр. на територията на Италия се разселват и други индоевропейски народи – илири и гърци. През VIII в.пр.Хр. елинските преселници масово и интензивно овладяват северозападната част на Средиземно море. Като изтласкват племената на япигите и италийците, те покриват с гъста мрежа от селища крайбрежието на полуострова, особено плътно заселват Кампания, Южна Италия и източния бряг на о-в Сицилия. Според израза на един древен автор навсякъде „колониите им са наклеяли като жаби край блато“ и неслучайно цялата очертана зона носи красноречивото наименование Магна Греция (Велика Гърция).

С напредналата си икономика и култура гръцките градове държави имат голямо значение за ускоряването на процеса на местното стопанско и социално развитие, за разпадането на родово-племенните и за тласък в робовладелските отношения. Влиянието е взаимно и на свой ред италийското население подпомага разцвета в елинските центрове, които до голяма степен зависят от търговията и нуждите на пазарите от хинтерланда.

От V в.пр.Хр. нататък гръцките полиси навлизат в период на дълбока криза. Тя се дължи на непрестанните вътрешни борби помежду им, на засилената икономическа конкуренция, на сложната стопанска и социално-политическа обстановка на Балканите, както и на упоритата вражда и съперничество с етруските в самата Италия и с Картаген на о-в Сицилия, и на засилването на местните италийски племена.

Към средата на I хил.пр.Хр. на територията на Апенинския полуостров се разселват и келтите, или галите (от латинската дума „га-

лус“, т.е. петел, както римляните наричат келтите, защото бойците им украсяват шлемовете си с петльови пера). Те нахлуват в Италия през планинските проходи на Алпите, идват от долината на горното течение на р. Дунав и се установяват в Паданската равнина. Познати са още и финикийците, които през IX в.пр.Хр. проникват на о-в Сардиния. Техни фактории изникват също по тиренското крайбрежие, а през VI в.пр.Хр. е колонизирана и западната част на о-в Сицилия.

Всъщност за единна италийска народност може да се говори едва от I в.пр.Хр. – естествено следствие от покоряването на цяла Италия от Рим и на романизирането на разнородните етнически компоненти. Именно тогава латинският измества всички останали езици и диалекти и се налага повсеместно.

Изключително въздействие върху древната история и култура на Италия упражняват етруските – най-силният и напреднал народ през първата половина на I хил.пр.Хр. Според старогръцките автори те се наричат тирени, или тирсени. Латинските писатели ги именуват етруски, или туски, а сами себе си те назовават расени. Най-ранните следи от тях са засвидетелствани от археолозите в северозападната част на Средна Италия, в долината на р. Арно и на десния бряг на р. Тибър. Плодородните земи, прорязани от реки, залежите от медни и железни руди, излазът към морето – всичко изредено превръща областта, която през древността получава името Етрурия, а сега се нарича Тоскана, в една от най-удобните за живот.

Въпреки че разнообразието от археологически паметници, които остават от етруските чрез разкопаните развалини на техните градове и гробници, разкрива извънредно богатство от покъщнина за всекидневнието, от произведения на архитектурата и изкуствата, проблемите за езика, за произхода и за собствената им история и култура, остават все още и до голяма степен неизяснени от науката. Дори намерените досега около десет хиляди техни надписа, издълбани върху стените на гробници, урни, вази, стели, огледала, керемиди, не са достатъчни да предоставят така нужната информация и продължават да са основна и неразрешена загадка.

Наистина текстовете се четат лесно и не създават трудности, понеже етруската азбука прилича на елинската – обстоятелство, което подвежда и съвсем не достига те да се разберат. Езикът си остава мистерия и нищо съществено не може да се извлече от него,

още повече че той е толкова обособен, не подлежи на съпоставка с нито един от известните и като цяло е напълно неразбираем. В повечето случаи надписите, най-ранните от които датират от VII, а най-късните от I в.пр.Хр., са тъй кратки и еднообразни по съдържание, че за съжаление, всички опити за дешифрирането им засега остават напразни.

Разбира се, има и големи ръкописни паметници, като например т.нар. ленена книга, написана върху едноименна тъкан, но с изключение на собствени имена на хора и богове, със сигурност се знаят още само отделни етруски думи и няколко прости граматически форми. Въпреки упоритите усилия на лингвистите, които вече продължават повече от 100 години, не е установено и към кое езиково семейство спада етруският. Някои предполагат родството му с индоевропейските и по-точно с хето-лувийските говори на Мала Азия, други въобще отхвърлят сходствата му с тях, но така или иначе всичко остава единствено в сферата на хипотезите.

Вторият нерешен до днес проблем е за произхода на етруските. Без съмнение, той е свързан с този за езика и сякаш донякъде даже произлиза от него, тъй като разкриването на тайната му би хвърлило светлина и върху началата на етноса. Около повдигнатия въпрос в специализираните проучвания съществуват три различни теории. Повече или по-малко те отговарят на мненията, изказани още от древните автори. Най-разпространено е предположението за източния им произход – накратко, че те са преселници от различни области на Мала Азия – според Херодот и Тацит от Лидия, но и вероятни троянци, принудени да напуснат родината си след неуспешния за тях край на Троянската война.

Други съвременни изследователи, предимно германски, поддържат становището, че етруските са пришълци от север. Те застъпват т.нар. ретийска теория, съзнателно и кабинетно отъждествяват расените с ретите, които обитават Алпите, и по този начин целенасочено и изкуствено придават особено творческо значение на преселенията на т.нар. нордически (северни) народи, чийто блестящ еталон са самите германи.

Като приемат за чиста монета съобщението на Дионисий Халикарнаски, по същия умозрителен път най-вече италианските учени се стремят да докажат, че етруските са автохтонни жители на Италия. От пръв поглед е ясно, че и тази теория е тенденциозна и

едва ли изцяло може да се обоснове и да издържи на критика при съвременна междудисциплинна ревизия на изворовия материал от всякакво естество.

Наистина проблемите около етногенезиса на етруските са много и сложни, още повече че формирането на който и да е етнос не е внезапен и едностранен процес, а и у самите древни автори не съществува единно мнение по този въпрос. Безспорно е например, че в етруската култура личат и лесно се откриват елементи, характерни за страните на Средиземноморието. Тук камерните гробници и в архитектурно, и в техническо отношение наподобяват могилните погребения от Мала Азия и Балканите. Същото е положението и с мотивите и с техниката на изобразяване, които имат прототипи в изкуството на Мала и Предна Азия.

В подкрепа на теорията за пришълци по море – най-вероятно от изток и по-специално от Мала Азия – привържениците привеждат редица хетски документи, както и открития на о-в Лемнос двуезичен (на етруски и на старогръцки) надпис. Те приемат пристигането им в Италия за една от вълните на т.нар. егейско преселение, при това не на всички едновременно, а на по-големи или по-малки групи. Същевременно опонентите им мислят, че гледището не ще издържи поради невъзможността да се обясни странният факт, че всички градове, основани от етруските, се намират далеч от морския бряг, а не на него.

При всички силни и слаби страни на полемиката и очевидната несигурност на познанието не може да не се отчете обстоятелството, че в целия този сложен процес на етногенезис основното ядро от населението е съставено от местни елементи. С течение на времето те изживяват постепенната си етническа амалгама с новите заселници – унифицират се с тях. Най-показателен в това отношение е фактът, че вече в етруската култура, като се започне от подражанието във формите и в орнаментиката на керамиката, се налага гръцкото въздействие.

Въпреки оскъдните писмени извори обилието на данни от археологическите разкопки се оказва достатъчно, за да се изгради относително вярна картина за социалното и държавното устройство на етруските, за техния бит, религия и изкуства. Всъщност дори във времето на най-големия си разцвет Етрурия никога не става единна държава с централизирана структура. Политическото ѝ засилване

започва към втората половина на VII и началото на VI в.пр.Хр. и тогава възниква федерация на дванайсет градове държави.

Точният им списък не е запазен, но в нейния състав влизат Волсиний, Ареций, Тарквиний, Вейи, Клузий и др. Те запазват икономическа и политическа самостоятелност – вътрешната си автономия. Обединението е съюз най-вече на религиозна основа – общ култ и светилища – и въпреки главното средище, на което формално са подчинени останалите, до единство и общо съгласие се достига рядко. Всички воюват, сключват договори, водят преговори, въртят сделки и търговия и следват независимо един от друг собствена линия на държавно поведение.

С укрепването на могъществото на етруските античната писмена литературна традиция им приписва създаването и на още две дванайсетградия – отново свободни федерации, – най-вече на крайморските градове в Кампания и в долината на р. По. Те са следствие на тяхната експанзионистична и колонизационна политика при изострената необходимост от нови земи и пазари, за да разпрострат постепенно господството си над почти целия Апенински полуостров и да сложат ръка на източните брегове на островите Сардиния и Корсика. Основният стремеж е да се избавят от посредничеството на италиийските гърци при взаимообмена с Изтока. По този начин например в Кампания се ражда съюзът от градове начело с Капуа. В него влизат още Помпей, Херкулан, Нола.

Както в Етрурия градовете са защитени с мощни каменни стени, имат отчетливо планирани улици, които се пресичат под прав ъгъл и са ориентирани спрямо посоките на света. И отново съгласието помежду им е несигурно, а федеративните връзки се разкъсват при всеки удобен случай. Невинаги единението царува и в самите тях за сметка на множащите се противоречия. Въпреки всичко градовете се превръщат в цветущи центрове на занаяти и търговия – тясно свързана през онези времена с пиратството, а славата на тиренските разбойници (както ги наричат елините) гърми из цялото Средиземноморие. Конкуренцията и съперничеството са най-вече с гърците, срещу които етруските привличат като естествен съюзник Картаген.

Изглежда, първоначално градовете се управляват от царе жреци. Вследствие на борбите и претенциите на аристокрацията постепенно монархическото господство отслабва и се заменя с

управление от изборни колегии и длъжностни лица – магистрати. Фактически властта се намира в ръцете на представителите на знатните родове и на техните старейшини, т.нар. лукумони, в подчинение, на които е останалото население.

От техните среди се излъчват царете и жреците, военните пълководци и съдиите – магистратите, които поемат ръководството на страната. Обстановката не оставя съмнение за строго аристократичния характер на обществото. Рязката социална диференциация, имущественото разслоение и неравенството се демонстрират чрез находките на археологията и проличават удивително ясно чрез контрастите на жилищата и всекидневието на тези хора, чрез различния им начин на погребване.

Основата на обществото се гради на родовите общини, чиито предводители попълват съвета на старейшините. Именно от него се избират лукумоните. Длъжността и властта им е пожизнена, но не се наследява. В социалната структура са установени и три групи зависими хора. Първата са лутани и както показват повечето от имената им, те са предимно чужденци. Поради задължения или различни правонарушения тук попадат и декласирани свободни, а положението на всички от патриархалното съсловие (включително деца и внуци) е потомствено.

Втората категория са етера и най-вероятно те произхождат от местното неетруско население. Мнозинството от тях владеят големи парцели земя и имат задълженията да отдават част от реколтата си на своите покровители патрони. Други, т.нар. лутани етера, живеят в дворовете на първенците, като някои са занаятчии, а други се занимават с домашна работа и са помощен персонал. Всички привикват към военната служба и изпълняват всевъзможни трудови повинности.

Третата прослойка се попълва от робите, които, изглежда, отрано се появяват в Етрурия. За присъствието им в обществото са красноречиви известията на древните автори за големия брой слуги в домовете на богатите аристократи. Любопитно е как някои некрополи съхраняват спомена за ритуални убийства на роби. Едно от доказателствата за съществуването им са гладиаторските борби, които се уреждат в двора на етруските благородници. Често пленени неприятели са принуждавани да се сражават на гробовете на загиналите в битка пълководци. Впоследствие тези обредни игри

на живот и смърт запазват единствено значението си на зрелища и преминават и у другите италиийски народи.

Разбира се, богатствата на лукумоните имат до голяма степен извъникономически произход. Заедно с дружините си, те извършват постоянни набези в чужди земи или се впускат в корсарски походи по море. През VI в. пр. Хр., когато е апогеят на могъществото им, етруските разпростират владенията си включително над Лаций, където се утвърждава династията на Тарквините. Независимо дали това става вследствие на въоръжена борба, или по мирен път, тъкмо сега Рим се оформя като град държава и се превръща от разпръснати и дребни селища в планиран по определени архитектурни закони център.

За силата на етруските говори фактът, че техният град Адрия дава името си на морето, което мие източния бряг на Апенинския полуостров. Именно по това време Етрурия поема ръководната роля в посредническата търговия в Средиземноморския басейн. Самата тя е отличен пазар за всички мореходци, които кръстосват бреговете ѝ. При всички положения обаче етруските винаги остават повече пирати, отколкото търговци и не е случайно, че не е позната нито една тяхна колония или фактория.

След разцвета на етруските полиси и експанзията в Италия започва и периодът на постепенното отслабване на тяхната хегемония. Преди всичко причините се крият в социалните ежби и неразбории, които разяждат отвътре отделните градове държави. Взаимното съперничество и постоянната конкуренция между различните федерации също подкопават стабилността, а и не дават възможност за изграждането на общ фронт в непрестанната им борба с гърците, с италиийските племена и по-късно с келтите. Същевременно Гръко-персийските войни променят цялата картина на Източното Средиземноморие и на свой ред оказват неблагоприятно въздействие, защото подриват икономиката, която е зависима най-вече от търговията със страните от Изтока.

Въпреки изгубеното първенство в политиката, културното влияние на етруските остава да доминира в северната и средната част на полуострова до края на IV в. пр. Хр. Що се отнася до изкуството, от една страна, в него се съхраняват черти, характерни за ранноиталиийските култури, а от друга страна, се долавят чувствителни въздействия на източните, особено на малоазийските облас-

ти на Средиземноморието, и не по-малко тесните взаимовръзки с Финикия и най-вече с Гърция. За високото му развитие свидетелстват запазените архитектурни руини, саркофазите със скулптурни изображения, статуите, фресковата живопис, доведената до съвършенство техника на металообработката.

Независимо от сборния, смесен характер на произведенията на майсторите и от събирането на всички тези елементи те винаги са пропити от енергия и динамика, съчетана с някаква грубовата рязкост, от жив темперамент и необузdana фантазия. Изобилието от образи, понякога реални, взети от действителността, друг път напълно фантастични, се отличават с ярка изразителност, с богатство на композиционните решения, с тънко разбиране на декоративните задачи и с великолепно усещане за цветовете.

Очевидно етруските полагат началото на строителството на храмове в Италия, а впоследствие и в Рим първите са издигнати от тях. В отличие от елинските, които се създават по модел на жилищата на хората, защото и храмът е обиталище на божеството, тук най-голямо значение има откритият от всички страни портик, откъдето се наблюдава небето. Архитектурните заемки от гърците не пречат при планирането на градовете и при направата на отделните сгради да се долови и наблегне и на собствената оригиналност.

За изобразителното изкуство е характерен реализмът. Така например надгробните скулптури на аристократи върху саркофазите предават без условности и идеализация индивидуалните особености на покойниците. Въобще на етруските е принципно чуждо разбирането за красота, присъщо на елините. При изпълненията си майсторите не се притесняват да покажат грубите черти на лицето, прекомерната дебелина на тялото или други недостатъци, които граничат с натурализъм. Ето как в реалистичното, до голяма степен портретно, изкуство постиженията на етруските са значителни и те оставят забележителни творения.

Не по-малка стойност трябва да се отреди на живописата. Нейното значение нараства поради факта, че нищо не се знае за етруската литература и философия. Древните източници така и не споменават имената на поети, писатели, мъдrecи или пък произведенията им. Съхранени са само рисунките в камерните гробници на аристократите, над някои от които са издигнати могили. Техните стени са изписани с фрески, а самите погребения са богати на да-

рове. Незнайно е обаче как изглежда интериорът на отделния храм или жилище, макар и да има данни, че и те са живописвани. Поради вярванията, свързани с отвъдното, основно място в гробниците заемат картините на трапеза. В тях обичайно се изобразява самият покойник, отделни лица от неговото семейство, гости.

Независимо че фреските украсяват мрачното място на погребението, тяхното съдържание е почти винаги жизнерадостно. Пиршества и угощения, великолепни сервиси и дрехи, музиканти и танцьори, любезни слуги и услужливи виночерпци – всичко говори убедително за представите за задгробния свят като естествено продължение на действителния живот.

Видно е още, че освен празненствата основните дейности на първенците са войната, ловът, състезанията. Изобилстват изображения на бой с юмруци, надбягвания, хвърляне на диск и копие, борба, надпревара с колесници, ловни и батални сцени, а също и на церемонии, свързани с религиозни чествания. В цялата атмосфера равноправно участват и жените. Те са свободни, ползват се с известни привилегии и винаги присъстват с разкошни облекла и накити.

Освен стените на гробниците по същия начин са изписвани и саркофази от камък или теракота. Характерни са елементите на т.нар. непрекъснати изображения, когато сюжетът на една рисунка служи за продължението на друга. Началото на този „последователно-разказвателен“ стил впоследствие успешно се развива от римляните. Същевременно в живописата присъстват и измислените от етруските страшни образи на мрачни същества и демони, които изискват омилоствивяване и се представят във вид на фантастични птици и животни, а понякога и като хора с крила на гърба.

Идеите за смъртта, за наказанията отвъд, за възмездието и за страшния съд играят важна роля в религията на етруските и едновременно я изпълват с напрежение и мистика. За най-могъщо божество в пантеона се приема Вертумн, чиито функции са по-скоро непознати. Все пак се знае как всяка есен владетелите на дванайсетте градове държави в Етрурия се събират в светилището му във Волсиний, където извършват жертвоприношения, обсъждат общите федеративни въпроси и избират предводител на съюза. Както вече се разбра, той има само формална власт и съвсем не може да се приеме за висш господар в истинския смисъл на думата.

Следва троицата Тин, Уни и Минерва, която по-късно се превръща в римската capitoлийска триада Юпитер, Юнона и Минерва. Явно Тин е върховен бог гръмовержец с уранична природа, който владее небето. Светилищата му се намират по високите върхове и той царува над останалите божества. Втората триада се състои от Мант, който отговаря на елинския бог Хадес или Дионис, от Мания, равностепенна на Персефона, и най-сетне идва богинята на земята, съответстваща на гръцката Деметра – несъмнено все божества на подземното царство.

Впрочем оригиналността на религията произтича от тотално и смазващо подчинение на човека пред висшите сили, оживени от тайнствени съдби. В слабостта и безсилието си на хората не им остава нищо друго, освен да умилостивят тази воля и да впрегнат усилията ѝ за добри дела. Оттук произтича и важноста на всевъзможните оракули и предсказания. С най-голямо признание се ползва изкуството на прорицателите – харуспиции, – изложено в „Свещените книги“, които се споменават от древните автори. Там се намират предписания как да се гадае по вътрешностите на животните, по летенето на птиците, по бясъска на мълините. Известно е още тяхното умение да виждат в бъдещето и да го тълкуват.

Към средата на I в. пр.Хр. етруските окончателно загубват значението си, а скоро след това е забравен и езикът им. Вярно е, че цивилизацията им загива, но не изчезва, а предава своето наследство и продължава да живее чрез бъдещите си победители. Така например римляните заимстват от предшествениците си характерните за тях пищни отличителни знаци на властта.

Такива са златната корона, подобна на венец от дъбови листа, скиптърът с орел, фасциите – снопове от пръчки с вмъкната в тях двустра брадва – все емблеми на царя. Те се носят в ръце от дванайсет служители – ликтори, – които вървят пред владетеля. Той пък е облечен в пурпурна туника, обшита със злато, и седи на кресло, украсено със слонова кост, т.нар. курулно кресло. Възприема се дори самото съдържание за върховната и абсолютната власт – империум.

Няма съмнение, че първите селища и първите държавни образувания в Лаций се появяват не в равнината, а по хълмовете. Римското историческо предание запазва спомена, че на Палатин се разполага най-старият латински Рим. Археолозите установяват, че към началото на I хил. пр.Хр. той е обитаван от хора, които, подобно на

другите жители на областта, изгарят умрелите си. Същевременно по околните хълмове Есквилин, Квиринал и Виминал мъртвите са погребвани чрез характерното за сабините трупологане. Ето как в палатинското население изследователите съзират латини, а останалите обитатели считат за сабини.

Познанията обаче за тези времена са твърде несигурни. По-скоро те са изпъстрени с многобройни легенди, пълни са с предания, с фантастични и откъслечни данни, с редица неправдоподобни истории и само в отделни моменти отразяват обективната действителност, за да може въз основа на тях да се правят някакви по-сигурни заключения, а не само хипотези.

Първоначално селищата в Лаций са родови и водят самостоятелно съществуване. Впоследствие древните автори традиционно наброяват в областта около трийсет, които образуват съюз начело с Алба Лонга. Тя се намира недалеч от Рим, най-вероятно е негова метрополия и несъмнено обединява около себе си федерация на латинските градове с цел защита от външни врагове.

За съжаление, не се знае кога и как латинските и сабинските селища се сливат в единна и силна община, от която възниква Рим, макар и да се мисли, че това става по мирен път още през VIII или VII в.пр.Хр. Не е изключено в обединението да участват също и етруските, които живеят на един от хълмовете. Предполага се, че самата дума „Рим“ – „Рума“ – е етруски произход.

При образуването на държавата споменът за сливането на трите общини се долавя косвено от обстоятелството, че по-късно пълноправното население на Рим се състои от три племена: рамини (латини), тиции (сабини) и луцери (етруски). Въпреки малкото и недостатъчно достоверен материал може да се твърди, че през периода VIII–VI в.пр.Хр. градът, който израства на левия бряг на р. Тибър, на 23 км от устието му, постепенно укрепва. В зората от съществуването си неговите безразборно проправени криви улички се вият по ниските хълмове и в блатистите низини, с разхвърляни без какъвто и да било план колиби от клони, покрити със слама, измазани с глина.

Като използва уместно изгодното си географско положение, Рим скоро се издига и увеличава територията си за сметка на съседите. В това отношение добри свидетелства са разказите за войните и подчинението на останалите градове в Лаций, преданието за

завладяването на Алба Лонга и за окончателното ѝ разрушаване, за похищението на сабинянките от римляните, което може би отразява реалния факт на обединението на техните общини. Селищата не само се разрастват, но и се сливат помежду си. На хълма Капитолий израства и обща за всички крепост, а целият този процес на синойкизъм, с който се поставя и началото на царския период в историята на Рим, традиционно се свързва с първия му легендарен цар Ромул.

В античната писмена традиция за произхода на Рим и за неговото основаване не съществува единно мнение. Поради липсата на стабилни сведения, най-често и за удобство, се възприема датата, посочена от римския писател Марк Теренций Варон. Той отнася събитието към третата година на шестата олимпиада, т.е. към 754–753 г.пр.Хр., за разлика от наблюденията на археолозите, които, както вече се разбра, я опровергават. Без съмнение, всичко е измислено и може да се приеме само условно.

На свой ред приказните разкази за началото на града принадлежат на елините и се разпространяват от тях. Според една от легендите мястото, където възниква Рим, привлича различни пришълци и дори знаменития им герой – Херакъл. Все пак най-популярно е каноничното предание, разработено от гръцките и възприето след това от римските автори, което достига до нас приблизително в следната версия.

Еней – син на троянеца Анхиз и на богинята Афродита – с част от населението на разрушената Троя, след дълги странствания достига до Италия. Той се установява в Лаций, жени се за дъщерята на цар Латин – Лавиния – и в нейна чест полага основите на едноименния град Лавиний. Неговият син Асканий основава Алба Лонга, откъдето произлизат латините, техните трийсет селища, а следователно и Рим.

Един от потомците на Еней, четиринаisetият цар на Алба Лонга – Нумитор, – е свален от престола от своя коварен брат Амулий. За да няма законни претенденти за трона, узурпаторът убива сина на Нумитор, а дъщеря му Рея Силвия превръща в жрица на богинята Веста (весталките задължително дават обет за безбрачие).

Посетена обаче от бога Марс, Рея Силвия ражда двама сина близнаци – Ромул и Рем. В желанието си да се отърве от тях Амулий заповядва да ги хвърлят в р. Тибър. Но децата не загиват. Вънните

на реката ги изхвърлят на брега, а една вълчица ги откърмва с млякото си. По-късно в гората ги намира царският пастир и отглежда момчетата до пълнолетието им.

Тогава внезапно тайната за тяхното раждане се разкрива. Младежите наказват Амулий и връщат владенията на дядо си Нумитор. После събират дружина от свои връстници и на Палатинския хълм, край брега на р. Тибър, основават нов град, който по жребий получава името на единия от тях Ромул – Рим. После между братята възниква свада и при разпратата Рем е убит. Ето как Ромул става първият цар на Рим и по един или друг начин от него водят произхода си и останалите римски управници.

В съответствие с легендата по-късно на Капитолий е поставена знаменитата възпоменателна бронзова статуя на вълчицата. Ако се следва по-нататък преданието, то е красноречиво с изложението за дейността на владетелите. Според него на Ромул се приписва учредяването на вековните римски институции: разделянето на граждани на патриции и плебеи, създаването на куриите и сената, организацията на войската. Но след основаването на града съседните общини започват да се отнасят към новите поселници по-скоро недоверчиво и презрително и не дават на младежите дъщерите си за жени.

Най-любопитна е историята, че тогава римляните прибегват до хитрост. Те устройват празненство в чест на бог Нептун и канят на пиршеството съседните сабини, заедно с техните семейства. По време на тържественото забавление те отвличат дъщерите им, а възмутените съседи веднага обявяват война и настъпват срещу тях. В хода на неразборията сабинянките успяват да вразумят бащите и братята си и да помирят враждуващите. Двете племена се сливат в едно държавно обединение и редом с Ромул вече се управляват и от сабинския цар Тит Таций.

Следващият владетел – Нума Помпилий – също е от сабини-те. Той води миролюбива политика и нему традицията приписва учредяването на различните култове към божествата, създаването на жреческите колегии и легализирането на занаятчийските сдружения. Третият цар е воинственият Тул Хостилий, който съсипва Алба Лонга и преселва жителите ѝ в Рим. След него управлява Анк Марций. Той успешно продължава да воюва срещу латините, пре-хвърля мост над р. Тибър и построява на устието на реката пристанището Остия.

Впоследствие властта преминава в ръцете на царе от етруски-те. Тарквиний Древни дори се преселва от Етрурия в Рим, изгражда основите на Капитолийския храм на Юпитер и тогава в града се издига циркът. Владетелят полага усилия за устройството на централния площад – форум, – за създаването на система от подземни, облицовани с камъни, широки отводнителни канали, които попадат в централна артерия и действат дори днес – Клоака Максима. Възможно е също да се мисли, че наименованията на някои от етруските градове произхождат от тези на влиятелните им родове, по същия начин както градът Тарквиний може да се свърже с династическото дърво на Тарквиниите.

Тарквиний Древни е наследен от възпитаника си Сервий Тулий – син на робиня. Името на царя е свързвано със социални реформи, с построяването на храм на богинята Диана и с издигането на мощна крепостна стена, останки от която и до днес могат да се видят в столицата на Италия. Археолозите я датират през IV в. пр. Хр. Седми и последен цар на Рим е предполагаемият убиец на Сервий Тулий – неговият зет Тарквиний Горди. Преданието го рисува като жесток с поданиците тиран. Недоволството от управлението му завършва с всеобщо въстание и с премахването на царската власт.

Ликвидирането на монархията става към края на VI в. пр. Хр. Според древния автор Полибий традиционната година е 510–509 г. пр. Хр., но тя съвсем не е сигурна дори само заради обстоятелството, че етруските строежи продължават живота си и през IV в. пр. Хр. Въпреки възможността за по-късно отнасяне на началото на Римската република тук за улеснение се възприема традиционната датировка, защото събарянето на етруската династия и премахването на царската власт не променят нито устройството на Рим, нито влиянието му върху околните племена, нито търговските връзки.

Две са причините, на които Рим дължи бързия си растеж: близостта му до Етрурия и до устието на р. Тибър. До това първокласно средище за размяна се спускат стоките по реката, там пристигат и отплават гръцките и финикийските кораби, а то самото постепенно изявява претенции да играе изобщо ролята на ръководна държава в Лаций. През императорската епоха градската територия включва седем хъла – Палатин, Есквилин, Капитолий, Квиринал, Виминал, Авентин и Целий.

Вероятно Рим дължи най-вече на етруските разделянето на цялата си гражданска община на три родови триби (племена) – латини, сабини и етруски – членение, което вече със сигурност съответства на етническата структура на града към края на периода на царете.

Вторият елемент са трийсет курии – мъжки съюзи, обединени на религиозна и военна основа. Те включват всички жители, с изключение на робите, и свикват „комиции“ – в превод от латински език – събрания, сборове, – в които всяка курия има един глас и в които се решават най-важните въпроси на римския народ, избират се царете и се възлага изпълнителната власт на магистратите с помощта на специален закон, т.нар. куриатен закон за възлагане на империум.

В основата на социалната структура стоят родовете, които се обединяват по курии. Отначало те са сто, а впоследствие триста. Според легендата по този начин населението на Рим се организира в три триби, трийсет курии и триста рода. Отделните представители на народа ползват само част от колективната собственост върху земята. Тя се разпределя съответно между отделните семейства – фамилия – основната стопанска единица начело с главата на семейството – патер фамилиас. Неговото значение нараства непрестанно, за да се превърне той в единствения собственик, който разполага и се разпорежда с цялото имущество на членовете на семейството.

Фактически властта се намира в ръцете на сената – от латинската дума „сенекс“ – старец, т.е. съвет на старейшините. Той се попълва от по един представител на всичките триста рода. Традиционно решенията на куриатните комиции (на народното събрание на мъжете войни) минават за одобрение през него. Сенатът е пазител на заветите на дедите и съветник на царя по важни въпроси. Участниците в него се наричат бащи, а всички римляни, които влизат в родовата организация – патриции, т.е. хора, които имат бащи или чиито бащи са известни. Първоначално само те образуват римския народ – популус романус.

Начело на цялата община стои царят, който е и главнокомандващ армията, и върховен жрец, и първи съдия. Впрочем не бива да се пропуска, че преди утвърждаването на етруската династия първите владетели са изборни и властта им е значително ограничена от комициите и сената.

Постепенно имуществената диференциация довежда до неравенство както между отделните родове, така и вътре в тях. Принципът авторитет по старшинство, мъдрост и опитност се заменя от този за знаменитост и богатство. Именно за сметка на родовете в живота на обществото започват да се открояват точно подобни семейства. С течение на времето само техните представители имат привилегията да носят името патриции, за разлика от незнатните си и небогати родственици – основната маса от населението.

Известни са древните патрициански родове на Юлиите, Емилиите, Корнелиите, Хорациите и т.н. На патрициите е отредена привилегията да са посредници между царете и божества, а жреческите колегии дълго време остават изключително под тяхно попечителство. Популярни и видни свещенослужители са фламините, т.е. „тези, които изгарят жертвоприношенията“, всеки от които се грижи за култа на отделно божество. Авгурите се ползват от славата да предсказват бъдещето по летенето на птиците. Салиите, т.е. „тези, които танцуват“, намират упование в бога на войната Марс и го омилостивяват посредством свещени танци с оръжие. Най-висшите върховни жреци се наричат понтифекси и те са помощници на владетелите в религиозните работи.

В процеса на разрушаването на родовата организация обедените и незнатни родственици са принудени да търсят помощ и закрила от патрициите. Отношенията на зависимост, които се установяват между тях, се разполагат в границите на понятията патрони – клиенти: първите – покровители, вторите – послушници. Патроните приемат клиентите в рода и им дават своето име. Те се задължават да ги подпомагат, като отделят за тях земя, като ги защитават пред съда. В отплата клиентите се подчиняват във всичко на патроните си, участват активно в живота на фамилията, включително в общите празници, и най-важното, съставят бойните им дружини.

Съсловните различия вътре в самия римски народ се усложняват още повече поради бързото нарастване на броя на населението в града. От една страна, това става по пътя на завоеванието и покоряването, а от друга, в този процес се включват и многобройните пришълци, които доброволно се заселват на неговата територия. Числото им бързо се увеличава, попълва, напълва според латинския

глагол „плере“, откъдето идва и думата плебеи, която се използва, за да се обозначи с нея масата, множеството.

Плебеите не се включват в родовата организация на коренните римляни – на трите триби. Те нямат достъп до участие в куриатните комиции и в сената и на практика са политически безправни. Макар и свободни хора, не могат да ползват общата земя и поради тази причина се занимават предимно със занаяти и търговия. В икономическо отношение съставът им е доста пъстър, защото имат право на частна собственост и често някои от тях забогатяват бързо, докато други дори изпадат в робство поради дългове.

Липсата на каквито и да било граждански права принуждава и бедните, и богатите плебеи да търсят и за себе си патрони. В качеството на клиенти те се включват в състава на отделните родове, носят имената на покровителите си и могат вече да получават земя, която им се заделя от стопанствата на съответните опекуни. Картината на социалния живот се усложнява поради естествено-противопоставяне между патрициите и плебеите и процесът на формирането на класово-съсловните им различия. По такъв начин към края на царския период в римското общество родовете отношения и институции започват да отстъпват мястото си на държавните и класовите. Изработват се и елементите на самата държава.

Ако се следва писмената литературна традиция, шестият по ред цар – Сервий Тулий – разделя цялото мъжко население на Рим (патрициите и плебеите) на шест имуществени категории. В съвременната историография съществува спор относно достоверността на реформата, тъй като съобщената от древните автори стойност на имущественото състояние в пари отвежда към по-късно време – не по-рано от V–IV в. пр. Хр. Изглежда обаче, делението се извършва въз основа не на паричен, а на поземлен ценз, т.е. според количеството земя, която всеки притежава.

Имуществените групи са задължени да дават определен брой войскови единици – центурии (стотни) – за армията, като по този начин се създава независима от родовото опълчение войска. Сервий Тулий напълно променя и самия принцип на нейното комплектуване. Първо идват 80 центурии тежковъоръжени пехотинци и 18 центурии конници (общо 98) – основната бойна сила на Рим, излъчена от най-състоятелните слоеве на населението. Останалите разреди попълват 95 центурии, въоръжени съобразно доходите си,

или всичко 193 центурии. Последният разред включва пролетариите, чието богатство е само тяхното потомство („пролес“).

Значението на реформата е важно не само за войската. Освен бойна единица всяка центурия има право на глас. По този начин се създава нов вид народно събрание – центуриатни комиции, в които се пренасят за гласуване най-важните държавни дела. Същевременно прерогативите на куриатните комиции се ограничават и свеждат до минимум – единствено до неща, свързани с родовите култове – факт, който сам по себе си увеличава правомощията на царя и намалява властта на родовете.

Както се вижда от разделянето, вече всичко зависи от волята на най-богатите римляни, от тяхното имуществено състояние, а съвсем не от произхода им, защото първият разред излъчва по-голям брой центурии от всички останали, взети заедно, и в него, наред с патрициите, участват напълно равноправно и плебеите.

Нещо повече, вместо старото деление на три родови триби царят разпределя цялата територия на 4 градски и 17 селски – общо 21 окръга, които пак се наричат триби и обединяват патрициите и плебеите. Като извежда на преден план богатството и въвежда териториалните окръзи, Сервий Тулий нанася съкрушителен удар върху родовия строй с големи политически последствия. Той полага началото на включването на плебеите в състава на римското гражданство и на сливането им с патрициите в единен народ.

Реакцията не закъснява, а патрицианският елит застава начело на антимонархическото движение. Тези тревожни и смутни събития са представени традиционно с въодушевление и гордост, като едно демократично и всенародно дело, което окончателно ликвидира царската власт и полага началото на Римската република.